

تحلیل گفتمان سریال پایتخت ۴ بازنمایی تعارض نقش سنتی با نقش اجتماعی زن ایرانی

حسن بشیر^۱، حسن مسعودی^{۲*}، صفیه پروانه^۳

چکیده

حوزه تحلیل گفتمان ظرفیت بالایی در جهت تحلیل مسائل فرهنگی و رسانه‌ای دارد که در تحلیل بازنمایی زن و تحلیل باورها، نگرش‌ها و ارزش‌های جنسیتی در فرهنگ رسانه‌ها خود را نشان می‌دهد. این باورها و نگرش‌ها در بازنمایی «زن موفق» در جامعه ایران از یک‌سو به باورهای سنتی خود دل‌بسته است و از سوی دیگر نمی‌تواند حضور اجتماعی زنان را که حاصل باورهای جدید است انکار کند. بازنمایی این تعارض‌ها و یافتن راه حلی برای آن در تولیدات رسانه‌ای، به خصوص رسانه ملی، ظهور ویژه داشته است. نوشتار حاضر بر آن است تا گفتمان حاکم بر سریال پریننده پایتخت ۴ را، که به صورت مستقیم به این موضوع می‌پردازد، استخراج کند. نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که اگرچه سریال سعی دارد رویکردی مثبت به حضور اجتماعی زنان بازنمایی کند، آن را فقط با پذیرش گفتمان مردسالارانه و نقش سنتی زن در خانواده و همچنین تحمل فشار نقش و فداکاری بیشتر زن عملی می‌داند.

کلیدواژگان

بازنمایی زن، تحلیل گفتمان، تعارض نقش، سریال پایتخت ۴.

bashir@isu.ac.ir
hadimasoudi1366@gmail.com
parvane.safa@gmail.com

۱. استاد تمام دانشگاه امام صادق (ع)
۲. دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه آزاد تهران
۳. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه پیام نور مشهد
تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۹/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۵

مقدمه

در زمینه فعالیت‌های اجتماعی زنان، به‌خصوص در زمینه اقتصادی و تعارض آن با نقش‌های سنتی آنان، رویکردهای متفاوتی وجود دارد؛ مثلاً رویکرد انباشتگی نقش با فعالیت‌های اجتماعی و به‌خصوص اشتغال زن هم‌آواست. فرض اصلی این رویکرد آن است که افراد می‌توانند مجموعه نقش‌های خود را بسط دهند، بدون آنکه به موازات و توأم با آن فشار و پریشانی افزایش یابد، مشروط بر اینکه افراد احساس تعهد نیرومندی را به هریک از نقش‌هایشان گسترش دهند. بنابراین، زنانی که هم نقش‌های اجتماعی و هم نقش‌های سنتی و خانوادگی را اشغال و این نقش‌ها را برای هویتشان بااهمیت تلقی می‌کنند، وقت و انرژی کافی برای به عهده گرفتن فعالیت‌های مرتبط با هر نقش را به دست می‌آورند. البته در برابر نظریه انباشتگی نقش، نظریه تعارض نقش قرار دارد. این رویکرد اغلب بر پیامدهای منفی تعدد نقش‌ها توجه دارد و یکی از مفروضات مهم آن این است که تعدد روابط با دیگران منبع فشار روانی و ناپایداری اجتماعی است. براساس این رویکرد، فرد فقط با دست کشیدن از تعهدش به خانواده می‌تواند به هویت و نقش‌های شغلی خویش سخت متعهد بماند و برعکس، نظام کلی نقش‌های فرد اصولاً زیاده‌خواه‌اند و چون روابط اجتماعی فرد به وسیله مجموعه‌ای از نقش‌ها شکل می‌گیرد، که ممکن است هریک برای فرد بااهمیت باشد، اضافه‌شدن هر نقش اضافی به‌مثابه افزایش تقاضا برای زمان و انرژی شخص است و از آنجا که افراد انرژی و زمان کافی، به دلیل ثابت بودن و محدودیت آن، در اختیار ندارند تا برای ایفای تعهدات نقشی‌شان اختصاص دهند، بنابراین صرفاً می‌توانند به یک نقش در ازای کم‌رنگ‌شدن سایر نقش‌ها متعهد شوند. اگر نقش‌های اجتماعی و شغلی بر نقش‌های خانوادگی افزوده شوند، با توجه به آنکه هر دو از نقش‌های اجتماعی اصلی افراد محسوب می‌شوند، هریک از این نقش‌ها منابع درخور توجهی از زمان و انرژی فرد را تقاضا می‌کنند و تقاضاهای متعدد از قلمروهای کار و خانواده بر هم افزوده می‌شوند و فرد چون نمی‌تواند تقاضاهای هر دو نقش را برآورده کند، به اضافه بار و تعارض نقش دچار می‌شود. برای آنکه شخص به کار یا خانواده تعهد شدید پیدا کند، باید از تعهد قوی به نقش دیگر صرف نظر کند، که این موضوع به‌ویژه برای مادران شاغل که اشتغال تمام‌وقت دارند، بیشتر صادق است؛ به‌طوری‌که اشتغال تمام‌وقت آن‌ها پیامدهای منفی برای سلامت روانی و روابط اجتماعی آنان در پی دارد [۹]. علاوه بر تعارض نقش و فشارهای نقش‌ناشی از کار در خانه و کار در بیرون از خانه، نگرش منفی مردان به نقش شغلی زنان و تأثیر عمده ممانعت برخی از مردان از شروع به کار یا ادامه اشتغال همسران، احساس تعارض نقش در مورد زنان شاغل، که در نتیجه شرایط اجتماعی - فرهنگی گوناگون پدید آمده، گاهی به مشکلات سلامت روانی و جسمانی برای زنان شاغل منجر می‌شود [۱۱]. خستگی و فشار روانی ناشی از دو مسئولیت متفاوت تأثیرهای نامطلوبی بر سلامت جسمی و روانی زنان به جا می‌گذارد.

همچنین، فشار ناشی از کار رسمی و کار خانگی بر روابط زوجین تأثیرات ناخوشایندی دارد [۷]. با توجه به این دو رویکرد متضاد و البته پژوهش‌هایی که همین نتایج متضاد را تأکید می‌کند، باید نقش رسانه‌ها را در گفتمان‌سازی و بازنمایی این تعارض مورد توجه جدی قرار داد. رسانه، به‌منزلهٔ محملی برای بیان ایده‌های اجتماعی، همواره شاهد گفت‌وگوهای مربوط به تعارض‌های نقش‌های سنتی و اجتماعی زنان بوده است. فیلم‌های سینمایی و مجموعه‌های تلویزیونی از محمل‌های مهم رسانه‌ای استفاده‌شده برای این منظور بوده است.

سریال پایتخت ۴ بازنمایی تعارض نقش سنتی با نقش اجتماعی زن ایرانی

سریال پرمخاطب پایتخت، به کارگردانی سیروس مقدم، از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ در چهار سری در روزهای عید نوروز و ماه مبارک رمضان از تلویزیون ایران پخش شده است. ریما رامین‌فر، علیرضا خمسه، محسن تنابنده و احمد مهران‌فر از بازیگران نقش‌های اصلی این سریال‌اند. داستان فیلم اتفاقات و پستی و بلندی‌های یک خانوادهٔ ایرانی و سنتی را روایت می‌کند و در هر مجموعه به بازنمایی و نقد یکسری از ناهنجاری‌های جامعه و خانوادهٔ ایرانی می‌پردازد. در سری چهارم از این سریال، که مورد مطالعهٔ تحقیق حاضر است، هما سعادت (همسر نقی) در انتخابات شورای شهر علی‌آباد شرکت می‌کند و با اکثریت آرا وارد شورای شهر می‌شود. جریان فعالیت‌های اجتماعی هما و مشکلات و موانع سر راهش موضوع این سریال است. شکل اصلی داستان به جهت بازنمایی جایگاه زن در مشارکت‌های اجتماعی و تعارض‌های نقش جدید با نقش‌های سنتی به‌منزلهٔ محور اصلی این سریال قرار می‌گیرد. چنان‌که هما درگیر ماجرای زمین‌خواری مردی می‌شود که مادرش به‌عنوان همسر پدرشوهر هما به خانوادهٔ آن‌ها وارد شده است. جریان فیلم هما را به انتخابات شورای شهر، اخلاق انتخاباتی، حضور زنان در اجتماع، زمین‌خواری و برخورد با متخلفان و درنهایت و مهم‌تر از همه درهم‌تنیدگی کار و خانواده و مسئولیت دشوار انتخاب صحیح گره می‌زند.

جامعهٔ تصویرشده در فیلم پایتخت جامعه‌ای سنتی است که روابط مردمان آن نزدیک و صمیمی است. آنجا فرهنگی محکم، موسیقی‌ای غنی و روابط اجتماعی-اخلاقی محکم و مردمی سخت‌کوش و متدین دارد. خانواده‌ای که در این فیلم به تصویر درآمده به دلیل شرایط پیش‌آمده به شکل خانوادهٔ گسترده نشان داده شده تا شکل سنتی بودن این جامعه بیشتر نمایان شود؛ خانه‌ای که بیش از سه خانوار در آن زندگی می‌کنند. همچنین فردی که برای پرسوناژ نقش اول زن فیلم انتخاب شده شخصی است که تیپ مادرانه و سنتی دارد. از نظر اندام، چهره و لباس پوشیدن هم او تیپ زن مدرن و امروزی را ندارد. در ادامه، انتخاب هما سعادت به‌عنوان اولین و تنها زن عضو شورای شهر ایفای نقش‌های محول‌شده به این زن، نقش‌ها و مسئولیت‌هایی که از قدیم براساس سنت بر دوشش بوده و قبول مسئولیت اجتماعی

جدیدش او را دچار چالش‌های فراوانی می‌کند. در این فیلم، کارگردان وزن سنتی موقعیت‌ها را زیاد می‌کند و یک‌دفعه زن را در یک رده بالای شغلی (عضویت در شورای شهر) قرار می‌دهد. همه تضادهایی که می‌بینیم فضایی خنده‌دار در این فیلم کمدی-اجتماعی ایجاد می‌کند. این فیلم روی شکاف‌ها ایستاده است؛ شکاف جنسیتی، شکاف درآمدی، شکاف عاقل و غیرعاقل، شکاف سنت و مدرنیته و... . موقعیت‌های طنز در فیلم از همین شکاف‌ها به وجود می‌آید.

مبانی نظری

نظریه بازنمایی

در تعریف بازنمایی باید به واقعیت رسانه‌ای شده اشاره کرد که همواره از فاصله بین واقعیت پدیده‌ها و آنچه رسانه‌ها به‌منزله میانجی انتقال می‌دهند حکایت می‌کند. در دنیای رسانه‌ای شده امروز، تصاویر تا حد بسیار زیادی تجربه ما را از دنیای اطرافمان شکل می‌دهند؛ تا حدی که در بسیاری از موقعیت‌ها معانی ذهنی ما بیشتر از آنکه حاصل تجربه زیسته ما باشد حاصل بازنمایی‌های رسانه‌ای است. بنابراین، بازنمایی رسانه‌ای همواره با واقعیتی که بازنمایی می‌شود تفاوت دارد و حتی بسیاری اعتقاد دارند که فاصله بین واقعیت موجود در جهان و واقعیت موجود در ذهن ما، که از سوی بازنمایی رسانه‌ای ایجاد شده است، فاصله‌ای ذاتی است.

آنچه ما در نزد خود واقعی می‌پنداریم، خارج از بازنمایی و زبان وجود ندارد. این موضوع جدای از امور واقعی و تجربی است که در جهان اطراف ما روی می‌دهد. به دیگر سخن، منظور از آن چیزی است که ما در داوری شخصی و جمعی خود به‌عنوان واقعیت می‌پذیریم یا رد می‌کنیم [۱۲].

با این تصور، طبیعی است بعضی استدلال کنند واقعیت به نحو معنادار وجود ندارد، زیرا ارجاع واقعیت به عرصه زبان و بازنمایی این تصور را ایجاد می‌کند که واقعیت هیچ‌گونه معنای ثابتی ندارد تا بازنمایی شود. لذا بازنمایی‌ها و معانی متنوع نسبت داده شده به آن‌ها در طول زمان و تحت تأثیر قدرت تغییر خواهد یافت. با وجود این مباحث، حداقل نتیجه‌ای که می‌توان گرفت این است که بازنمایی یکی از شیوه‌های اساسی تولید معناست. همچنین نباید تصور کرد که معنا صریح یا شفاف است، بلکه از طریق بازنمایی در گذر زمان بی‌ثبات یا لغزنده است و همیشه برای هم‌طنین شدن با موقعیت‌های جدید مورد مذاکره قرار می‌گیرد و تغییر می‌یابد. اغلب مورد مجادله بوده و گاهی به‌شدت بر سر آن جنگ شده است و البته معانی به‌شدت در رابطه با قدرت ثبت و حک می‌شود [۸]. لذا مفهوم بازنمایی به‌نوعی به فاصله موجود بین جهان و تصویر رسانه‌ای جهان اشاره می‌کند. آنچه ما در دنیای امروز از واقعیات این جهان می‌فهمیم واقعیاتی است گرفتار در سیطره‌ای از نشانه‌ها و نمودها که وابستگی زیادی به فرایندهای تولید رسانه‌ای دارد. از آنجا که نمی‌توان جهان را با همه پیچیدگی‌های بی‌شمار آن به تصویر کشید،

ارزش‌های خبری، فشارهای پروپاگاندایی، تهییج، تقابل یا تحمیل معنا در قالب مجموعه‌ای از پیچیدگی‌های فنی و محتوایی ساختار بازنمایی را شکل می‌دهد. بر این اساس، بازنمایی عنصری محوری در ارائه تعریف از واقعیت است [۱۵] که البته در شکل‌گیری تصور مخاطب از واقعیت تأثیر می‌گذارد.

در انتهای این بحث می‌توان نتیجه گرفت که هر پیام وظیفه و کارکردی دارد و تولیدکننده پیام انتظار خاصی از آن دارد. با توجه به اینکه بازنمایی می‌تواند با واقعیت تفاوت بسیار داشته باشد، رسانه بیش از آنکه بخواهد جهان را منعکس کند، آن را به وسیله بازنمایی دوباره در ذهن مخاطب می‌سازد. همین ساختن باعث می‌شود پیام گاهی با واقعیت خارجی مطابقت نداشته باشد. سؤالی که مطرح می‌شود این است که در یک بازنمایی به چه ارزش‌هایی به طور تلویحی اشاره می‌شود؟ رسانه می‌خواهد چه ارزش‌هایی را منتقل کند؟ [۲].

نظریه نقش

مجموعه‌ای از هنجارها که مخصوص یک موقعیت اجتماعی است و شرح وظایف آن موقعیت را تشکیل می‌دهد نقش اجتماعی آن موقعیت گویند. البته ایفای نقش از جنس عمل است. در حالی که نقش از جنس هنجار است. در تعریف نقش گفته شد که نقش مجموعه‌ای از هنجارهاست که وظیفه صاحب یک موقعیت را تعیین می‌کند. ولی ایفای نقش یعنی عمل کردن به وظایف مربوط به یک موقعیت. اینکه شخص چقدر به نقش مربوط به موقعیت خود و به تعهد و هنجارها و قرارداد خود پایبندی نشان داده و وفا کرده است کم و زیاد دارد، ولی از جنس عمل است. حال آنکه نقش از جنس عمل نیست. نقش، فعالیت و عمل نیست، بلکه، «انتظار» است و از احرازکننده یک موقعیت انتظار می‌رود فعالیت‌ها و عمل‌هایی را انجام دهد یا انجام ندهد. به عبارت دیگر، نقش مجموعه عمل یا فعالیت‌هایی نیست که دارنده یک موقعیت انجام می‌دهد، بلکه «عمل‌ها یا فعالیت‌های مورد انتظار» است؛ یعنی نقش وظیفه و هنجار است و فعالیت و عمل «ایفای نقش» است و نه خود نقش [۱۰].

نقش‌های اجتماعی خصوصیتی دارند که در ادامه به توضیح آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱. تفسیر ناسازگار نقش

یکی از ویژگی‌های نقش اجتماعی تفسیرپذیری آن است. تفسیرپذیری نقش به این معناست که هنجارهای تشکیل‌دهنده نقش به گونه‌ای است که هرگز در واقعیت با چنان درجه‌ای از صراحت و دقت تعریف نشده‌اند که جا برای هیچ‌گونه تعبیر و تفسیر باقی نگذارد [۶].

در حالی که نقش‌ها از دامنه تغییرپذیری یا همان تفسیرپذیری برخوردارند، همیشه تفسیر نقش به‌طور ناسازگار انجام نمی‌شود، اما هرگاه از نقش‌های یک نظام اجتماعی تفسیر ناسازگار صورت گیرد، یک مشکل ساختاری و یک عدم تعادل به وجود می‌آید. تفسیر ناسازگار از نقش

یعنی ناسازگاری بین انتظارات دیگران از موقعیت دارای نقش با فهم احرازکننده آن موقعیت از وظایف خود. تفسیر ناسازگار از نقش در نظام اجتماعی خانواده می‌تواند منشأ نزاع شود.

۲. تناقض درون نقش

هنجارهای مترتب بر نقش‌ها اغلب باهم متناقض‌اند. اگر در نقش‌های نظام خانواده هنجارهای نقش شوهری یا هنجارهای نقش بانویی - یا سایر نقش‌ها - در درون خود دارای تناقض یا تضاد باشند که عمل به همه آن‌ها همراه باهم میسر نباشد، نظام اجتماعی خانواده دارای مشکل ساختاری و عدم تعادل خواهد بود.

۳. تناقض هنجارهای چند نقش مربوط به یک موقعیت

مرتن از دسته نقش‌ها سخن گفته است؛ مثلاً موقعیت شوهری در قبال موقعیت بانویی قرار دارد و در نتیجه نقش شوهری صرفاً در قبال انتظارات بانو قرار می‌گیرد و همین‌طور است نقش بانویی که فقط در قبال انتظارات شوهر قرار دارد؛ یعنی بانو در نقش بانویی به انتظارات شوهری پاسخ می‌دهد و اگر در عمل به منزله یک شخص اجتماعی سعی دارد به انتظارات فرزندان نیز پاسخ دهد، این عمل مربوط به موقعیت مادری و نقش مادری است نه موقعیت بانویی و نقش بانویی. تذکر مرتن را این‌طور می‌توان بیان کرد که موقعیت شوهری چند نقش دارد؛ نقش‌هایی در قبال موقعیت‌های گوناگون که یکی از آن‌ها موقعیت بانویی است [۱۰].

۴. تناقض در هنجارهای نقش‌های مربوط به موقعیت‌های گوناگون

تعدد نقش درواقع همان تعدد موقعیت است. یک شخص با عضویت در سازمان‌های متعدد موقعیت‌های متعددی دارد. حتی شخص در برخی موارد با عضویت در یک سازمان دارای چند موقعیت می‌شود [۱۰].

۵. گرانباری نقش

گرانباری نقش عبارت است از: فراوانی وظایف یک موقعیت یا به عبارت دیگر سنگین بودن و زیاد بودن وظایف یک موقعیت اجتماعی. درواقع، گرانباری نقش ناهماهنگی بین ایده و انرژی است. توانایی و انرژی یک انسان عضو سازمان اجتماعی و تحت سیطره نظام اجتماعی اندازه خاصی دارد که ایده‌های سوارشده بر آن نیز باید متناسب با آن باشد. در چنین حالتی، فزونی ایده‌ها و هنجارهای نقش نسبت به انرژی رخ می‌دهد [۱۳].

زمانی که درخواست‌هایی که از شخص به عمل می‌آید از توانایی‌هایش بیشتر باشد، شخص عملاً یا آن‌ها را برآورده نمی‌کند و در نظر دیگران کجرو شمرده می‌شود یا آن‌ها را انجام می‌دهد و احساس ستم‌دیدگی و خستگی مفرط می‌کند. این مشکل برای اشخاصی که نقش‌های متعددی برعهده دارند و ارگانیزم آن‌ها هم‌زمان تحت سیطره چند نظام اجتماعی

است بیشتر پیش می‌آید. لذا گرانباری نقش نوعی از عدم تعادل میان دو نظام مؤثر بر عمل است: نظام اجتماعی و نظام زیستی و گرانباری نقش با رضایت رابطه معکوس دارد. در خانواده نیز، گرانباری نقش موجب نارضایی و خستگی مفرط می‌شود که بر نزاع خانوادگی مؤثر است.

روش پژوهش

روش تحلیل ما برای این سریال روش تحلیل گفتمان است. امروزه ادبیات مفصلی درباره گفتمان و نسبت آن با متن وجود دارد، اما در زمینه روش‌های تحلیل گفتمان هنوز روش مورد وفاقی معرفی نشده است. لذا تحلیل گران گفتمان از روش‌های گوناگونی استفاده می‌کنند. از میان روش‌های موجود، روش پدام^۱ به دلیل عملیاتی‌بودن استفاده شده است.

روش پدام

برای تحلیل گفتمان سریال مزبور از «روش عملیاتی تحلیل گفتمان» استفاده می‌شود.^۲ اگرچه این روش شباهت‌هایی با روش فرکلاف دارد، به دلیل عملیاتی‌بودن شیوه فرکلاف را به شکل کاربردی‌تر پیاده می‌کند و به همین دلیل در پژوهش حاضر از این روش استفاده شده است. روش پدام شامل چندین سطح است که در سه مرحله اول شامل برداشت از اصل متن، جهت‌گیری و گرایش متن و تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن است و سعی می‌شود معنای متن در درون متن کشف شود. این سه مرحله در یک جدول آورده می‌شوند. در سطح اول «سطح سطح» با نام «برداشت از اصل متن» محقق درصدد کشف کلمات و جملاتی است که در متن بار معنایی خاصی دارند و در راستای اهداف تحقیق اند. این سطح از تحلیل سطحی‌ترین و ظاهری‌ترین بخش تحلیل گفتمان است [۴] و مهم‌ترین ویژگی آن در تحلیل این مقاله شامل تشخیص گفت‌وگوها و صحنه‌هایی است که زمینه تعارض نقش‌های سنتی و اجتماعی زن است. به همین دلیل، نفس تشخیص این ویژگی‌ها نوعی توصیف اولیه از فیلم است و در مرحله اول تحلیل قرار می‌گیرد.

سطح دوم تحلیل «عمق سطح» در این روش «جهت‌گیری و گرایش متن» است. می‌توان آن را با بخشی از سطح دوم فرایند تفسیر در روش فرکلاف برابر دانست. در اینجا، معانی جملات نه‌تنها در قالب کلمات و معناهای صریح و ضمنی آن‌ها به شکل انفرادی و ترکیبی مورد توجه قرار می‌گیرند، که فراتر از آن به جهت‌گیری‌ها و گرایش‌های گوناگون جملات و درنهایت خود متن نسبت به مسائل مختلف اما مرتبط با موضوع تحقیق نیز توجه می‌شود.

1. Practical Discourse Analysis Method (PDAM)

۲. این روش از سوی دکتر بشیر در کتاب خبر، تحلیل شبکه‌ای و تحلیل گفتمان و نیز در مقالات و پایان‌نامه‌های متعددی استفاده شده است.

سطح سوم تحلیل با این روش سطح «سطح عمق» تحلیل است که «تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن» نام دارد و می‌توان آن را شبیه به بخش دیگری از مرحله تفسیر روش فرکلاف، یعنی انسجام موضعی، دانست [۱۱]. این قسمت دلیل انتخاب محقق را برای انتخاب قسمتی از متن و ارتباط آن با هدف تحقیق روشن می‌کند و آغاز ورود به مباحثی است که در مبانی نظری این تحقیق بدان اشاره شده است.

دو مرحله بعد، یعنی مراحل «عمیق» و «عمیق‌تر»، مراحل اصلی تحلیل گفتمانی در روش پدامند که کشف اصلی معناها، جهت‌گیری‌ها، گرایش‌ها و ناگفته‌ها در این دو مرحله صورت می‌گیرد. در مرحله عمیق، نتایج به‌دست‌آمده از مرحله سوم تحلیل، یعنی «تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن» با گفتمان‌های مختلف مرتبط مقایسه و بررسی می‌شود.

سطح چهارم در این روش را هم می‌توان با مرحله دیگری از روش فرکلاف، یعنی ساختار و جان‌مایه متن و بافت داستان، مرتبط دانست [۱۱]. این مرحله مرحله خروج از ساختار ظاهری متن و توجه به فرامتن‌های مرتبط با متن است. فرامتن در این مرحله هر مسئله‌ای است که می‌تواند در خلق متن و فهم درست‌تر آن تأثیرگذار باشد یا با آن‌ها رابطه ایجاد کند. در این مرحله، نوعی از بینامتنیت میان ذهنیت تحلیل‌گر، بینامتنیت‌های مرتبط و گفتمان‌های بینامتنی مورد توجه قرار گرفته و تحلیل‌گر درصدد آن است که میان این سه بینامتنیت و نتایج به‌دست‌آمده از مراحل قبلی تحلیل نوعی از رابطه منطقی و قابل فهم ایجاد کند.

مرحله پنجم، «عمیق‌تر»، مرحله حساس تحلیل است. تحلیل نهایی در این مرحله صورت می‌گیرد. محقق در این مرحله از تحلیل‌های سطح عمیق و نیز مطالب سه سطح نخست استفاده می‌کند و آن‌ها را هم‌زمان مورد توجه قرار می‌دهد.

در این مرحله، کشف ناگفته‌ها بر پایه گفته‌ها انجام می‌گیرد. مرحله مزبور، مرحله نتیجه‌گیری از فرایند تحلیل انجام‌گرفته در مراحل قبلی است. بنابراین نوعی از جمع‌بندی، مقوله‌سازی کلان، نتایج نهایی و بالاخره استنباط کلی را نشان می‌دهد [۴].

مجموع پنج مرحله مزبور، که در نهایت با یک نگاه فرامتنی و با استفاده از اطلاعات مرتبط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، دینی صورت می‌گیرد، تشکیل‌دهنده تحلیل گفتمانی مورد نظر خواهد بود.

تحلیل سریال

در این بخش، با استفاده از روش تحلیل گفتمان پدام، به تحلیل نحوه تعارض نقش اجتماعی و نقش سنتی زن در سریال پایتخت ۴ می‌پردازیم. در مسیر دستیابی به این هدف، با توجه به بررسی دیالوگ‌ها و موقعیت‌های فیلم، ۵۵ سکانس انتخاب شده است و نتایج تحلیل و بررسی به‌صورت مرحله‌به‌مرحله و در قالب جدول ارائه می‌شود.

مراحل سه گانه اول تحلیل

تحلیل گفتمان نحوه بازنمایی حضور اجتماعی زن در فیلم منتخب بر پایه سه مرحله اول تا سوم

جدول ۱. مراحل سه گانه تحلیل

ردیف	سکانس‌های گزینش شده از فیلم	برداشت از متن	تحلیل توجیهی با توجه به سایر گرایش‌های متن
۱	هما و نقی و خواهر نقی در آمبولانس‌اند. هما به علت استرس شرکت در انتخابات شورای شهر علی‌آباد شهر شیرگاه (یکی از شهرهای شمالی دارد) از حال رفته. نقی از خواهرش می‌پرسد: «غذای مسموم خورده؟» خواهرش می‌گوید: «نه، از استرس حالش خرابه.» نقی می‌گوید: «چه استرسی؟ استرس کسی داره که بین مرز قبول شدن و نشدن باشه. تو چرا استرس داری؟ تو چه شانسی داری؟ تو کورسوی امیدی داری که قبول شی؟... من می‌گم شما بشین بچته رو بزرگ کن، من رو تر و خشک کن. شما رو چه به شورای شهر؟»	نقش مادرانه زن رسیدگی به فرزندان است.	تعارض مسئولیت‌های بیرون خانه با مسئولیت مادرانه
۲	شورای شهر کسی می‌روه که چهار نفر بشناسنش. شما رو کی می‌شناسه؟... حرف قهرمان جهان رو این گوش نمی‌ده.» (نقی در کشتی قهرمان جهان شده بود) پرستار معترض می‌شود و نقی می‌گوید: «مگه من رو نمی‌شناسی؟ من کشتی گیرم...» نقی در آخر می‌گوید: «ببین من رو نمی‌شناسن. قهرمان جهان رو نمی‌شناسن. می‌خوان این رو بشناسن؟»	جایگاه زن در بیرون خانه شناخته شده نیست.	جامعه مسئولیت بیرونی زن را نمی‌پذیرد.
۳	در بیمارستان پسرخاله نقی (ارسطو) خبر اول شدن هما را در انتخابات شورای شهر می‌آورد ... نقی ورفش برمی‌گردد و می‌گوید: «من می‌دونستم همه به هما رأی می‌دن. مردم به کسی رأی می‌دن که حرف و عملش یکی باشه... نصف رأی‌هایی که هما آورده به خاطر من بوده. من باعث شدم... هما همسر یک قهرمانه.»	تطابق حرف و عمل ضرورت موفقیت	موفقیت زن بدون عمل مرد امکان‌پذیر نیست.

۸۴ زن در فرهنگ و هنر، دوره ۱۰، شماره ۱، بهار ۱۳۹۷

زنان برای مسئولیت‌های بیرون خانه برنامه ندارند.	موفقیت زنان خارج از خانه یک اتفاق است.	آقای بائو، که رقیب انتخاباتی هما بود و رأی نیاورد، در مهمانی برای تبریک حاضر می‌شود و علت حضورش را تقدیم کردن برنامه تدوین‌شده خود به هما اعلام می‌کند. بائو می‌گوید: «به‌رحال ایشون (هما) به‌طور اتفاقی وارد شورا شده‌ان. دست خالی نباشن و برنامه‌ای داشته باشن.»	۴
تعارض مسئولیت مادرانه و مسئولیت‌های بیرون از خانه	هما به همه کارهای خانه، وظایف مادری و همسری نمی‌رسد.	فهیمة در کارهای خانه و رسیدگی به بچه‌های هما به او کمک می‌کند.	۵
نهادینه‌بودن تعارض مسئولیت‌های درون و بیرون خانه	نسل قدیم نیز مسئولیت‌های زن در بیرون خانه را بر نمی‌تابند.	مادر هما تماس می‌گیرد تا او را برای سحری بیدار کند و بعد از احوالپرسی ابراز نگرانی از مسئولیت جدید هما دارد و به نظرش او نمی‌تواند این همه کار را باهم انجام دهد. هما در پاسخ به نگرانی مادر می‌گوید که او از پس همه کارها برمی‌آید و برای همه چیز برنامه‌ریزی کرده است.	۶
وجود تعارض میان مسئولیت‌های درون و بیرون خانه	زنان نگران زندگی درون خانه‌اند.	هما نگران است و در حالت دودل با فهیمة می‌گوید: «برم انصراف بدم؟ آخه درس و مشق و کلاس زبان بچه‌ها چی می‌شه...» فهیمة به او دلداری می‌دهد و قول کمک به او می‌دهد. دوباره می‌پرسد: «فهیمة به نظرت من کار درستی کردم؟ حالا یه وقت زندگیم رو از دست ندم به خاطر کار.»	۷
کمرنگ شدن نقش مادرانه زن توسط کارهای بیرون خانه	نارضایتی مرد در جابه‌جایی نقش‌ها با مسئولیت‌های زن در بیرون خانه	بعد از خداحافظی هما برای رفتن به سر کار برای اولین روز در شورا، دختران هما به پدر می‌گویند: «مامان کی برمی‌گرده؟» نقی: «بچه‌ها دیگه مامان رو فراموش کنید. از این به بعد من هم بابای شمام هم مامانتون. کارهای شما با من و عمه فهیمة...»	۸
حضور حداقلی زنان در فعالیت‌های اجتماعی	حضور هما به‌عنوان تنها زن در شورای شهر	اولین جلسه شورای شهر برای معارفه اعضای جدید شورا تشکیل می‌شود. در میان اعضای جدید و قدیم شورا در بین حدود چهل مرد، فقط یک زن حضور دارد و آن هم هماست.	۹

نگرانی زنان از حضور در جمع مردانه	سختی پذیرش نقش‌های سیاسی-اجتماعی توسط زنان	در جلسه هما استرس دارد. در کاغذی که جلوی خود گذاشته جملاتی از این دست می‌نویسد: «دستم عرق کرده، نفس عمیق بکش، استرس دارم، دارم از خجالت می‌میرم...» دوربین نمای بسته‌دستان هما را که از استرس به هم فشرده شده و بک‌گراند مردان مقابل او را نشان می‌دهد.	۱۰
عادی شدن حضور زنان در فعالیت‌های جامعه	پذیرش نقش‌های بیرون خانه از سوی مرد خانه	خانواده نقی در گفت‌وگویی که در مسیر مسجد درباره دوره کردن هما توسط زن‌های مسجد دارند نقی می‌گوید: «باید به این شلوغی‌ها و درخواست‌ها عادت کنی. به روزی نماینده مجلس می‌شی و این‌ها بیشتر می‌شن. من افق‌های بلندی رو برای تو می‌بینم... حتی رئیس‌جمهور شدن.»	۱۱
زنی می‌تواند فعالیت اجتماعی موفق داشته باشد که در خانواده موفق باشد (علت حضور اجتماعی موفقیت او در حل مسائل خانوادگی)	علت حضور اجتماعی هما موفقیت او در حل مسائل خانوادگی است.	خانواده نقی هر روز بعد از سحری در ماه رمضان برای اقامه نماز به مسجد محل می‌روند. در میان راه، هما درباره مشکلات ارسطو و فهیمه با آن‌ها صحبت می‌کند.	۱۲
اعتراف عمومی به اهمیت نقش مادرانه زن بیش از نقش‌های دیگر	هما با وجود قبول نقش جدیدش در شورا هنوز نقش مادری را مهم‌تر می‌داند.	هما در سخنرانی خود در مراسم گل‌ریزان اولین حرفی که می‌زند می‌گوید: «من قبل از اینکه عضو شورای شهر باشم یک مادر هستم و شما رو درک می‌کنم و اعتراف می‌کنم هرگز به خوبی شما نیستم.»	۱۳
تحول مثبت نگاه خانواده‌ها به نقش‌های زنان	استحکام خانواده در تعادل میان نقش‌های درون و بیرون خانه	در مراسم سارا و نیکا، دوقلوهای هما، متنی را آماده می‌کنند و می‌خوانند با این مضمون: «تو قهرمان زندگی ما هستی. تو برای نگهداری از ما از جان مایه گذاشتی. تو برای نگهداری از ما چه رنج‌ها که کشیدی. شانه به شانه شریک زندگی‌ات. او را از ناراحتی‌ها و مشکلات عبور دادی، با خوب و بد او ساختی و دم برنیاوردی... ای کوه... فکر و اراده محکمت، شجاعتت انسانیتت الگویی است برای من و خواهرم که چگونه زندگی کنیم. ما می‌کوشیم همچون تو باشیم... تو قهرمان و الگوی مایی، ای مادر خوب.»	۱۴

ضرورت بازتعریف نقش‌های جدید مرد و زن در شرایط گسترش فعالیت‌های زنان در بیرون خانه	پرننگ‌تر شدن نقش‌های زن در بیرون خانه بر نقش آن درون خانه تأثیر می‌گذارد.	۱۵ نقی از دکلمه دختران دلگیر می‌شود و جلسه را ترک می‌کند... در تاکسی و هنگام شام به او متلک می‌اندازد و او را خانم الگو صدا می‌زند... «شما عقلمت بیشتر از همه ما می‌رسه... از همه ما بیشتر می‌فهمی...» نقی می‌گوید: «بچه‌های من اصلاً من رو آدم حساب نمی‌کنن. انشا برای مادرشون می‌نویسن و از اون الگوبرداری می‌کنن.»
مسئولیت‌های جدید برای زنان عامل گسست وحدت خانواده	ایجاد اختلال خانوادگی در سایه فعالیت‌های بیرون از خانه زنان	۱۶ یک روز جمعه هما خانه است. در حال انجام‌دادن کارهای خانه است... او دائماً به نقی درباره کارهای بچگانه او تذکر می‌دهد... نقی می‌گوید: «چشم الگو خانم... شما امروز منزل‌نوازی فرمودید... شهر رو آباد کردید، اومدید منزل رو آباد کنید...» هما با صبوری در مقابل این حرف‌های نقی فقط لبخند می‌زند.
نگاه منفی به گسترش فعالیت زنان در بیرون خانه	فعالیت زنان بیرون خانه باید محدود باشد.	۱۷ باثو (رقیب انتخاباتی هما) که بعد از ازدواج مادرش و پدر نقی خودش را برادر نقی می‌داند، هر بار از او خواسته‌ای دارد. این بار برای تیم فوتبال شهرشان که می‌خواسته‌اند بفروشند و هما در شورای شهر مخالفت کرده سراغ نقی می‌آید و به او می‌گوید: «زنت گفته تیم رو برای شهر خودمون نگه داریم و سخنرانی‌های غرائی در شورای شهر کرده و رای همه رو برگردونده. یک کاری بکن زنت راضی شه.» نقی را تحریک می‌کند که ما همه یک خانواده‌ایم و نقی را راضی می‌کند که با هما صحبت می‌کند... نقی می‌گوید زن اصلاً نباید در مسائل ورزشی دخالت کند.
گسترش اختلافات خانوادگی با فعالیت‌های بیرون از خانه زنان	تعارض مسئولیت‌های مادرانه زنان با مسئولیت‌های بیرون از خانه	۱۸ هما در حال انجام‌دادن کارهای خانه است و به نقی می‌گوید: «دوهفته سرم شلوغ بوده همه‌چی بهم ریخته. لباس‌ها کثیفه، فریزر خالیه، با بچه‌ها زبان کار نکردم...»
کمک به مردم مرد و زن نمی‌شناسد (ضرورت حضور یکسان زن و مرد در فعالیت‌های اجتماعی)	تغییر نگاه مردان به کارهای اجتماعی به دلیل تداخل نقش‌های زن	۱۹ نقی در جوابش می‌گوید: «بله، این شورای شهر هم شری شده...» هما می‌گوید: «نه خیره. همین که به مردم کمک می‌کنم حالم خوبه.»

ضرورت تلاش برای تغییر نگرش نسبت به مسئولیت‌های جدید زنان	جامعه نقش‌های بیرون از خانه زنان را برنمی‌تابد	۲۰ افرادی روی دیوار روبه‌روی خانه نقی تهدید و فحش نوشته‌اند و به هما و نقی و شورای شهر فحش داده‌اند... نقی بعد از رنگ زدن روی آن‌ها با هما دعوا می‌کند و می‌گوید: «دیگه بدون من از خونه بیرون نمی‌ری. من باهات می‌آم شورا پشت در شورا می‌شینم تا کارت تموم شه...»
بخشی از جامعه هنوز نقش‌های جدید زنان را نمی‌پذیرد.	مسئولیت‌های زنان بیرون از خانه زندگی خانوادگی را مختل کرده است.	۲۱ فهیمه می‌گوید: «داداش تو که آخر خودت رو سخته می‌دی. اون از صبح به خاطر فحش‌ها این هم از الان... ای تعطیل شه این شورا خیال همه ما راحت شه.»
باز تعریف خانواده بر پایه نقش‌های جدید زنان	ضرورت تفکیک نقش‌های درون و بیرون خانه از سوی زنان	۲۲ هما: «نقی هزار بار بهت نگفتم حساب کار شورا رو از خونه جدا کن.»
زنان در خانه نباید نقش‌های بیرون از خانه داشته باشند.	احساس مردان به کم‌رنگ شدن جایگاه خود با گسترش مسئولیت‌های زنان	۲۳ سر سفره نقی دارد برای خاله‌اش شعر می‌خواند که هما تذکر می‌دهد: «آدم سر سفره ...» نقی با شعر: «الگو جان، تو که من رو کشتی الگو جان، واسه چی من رو دوست نداشتنی الگو جان.»
جامعه در حال تغییر نسبت به نقش‌های مردان و زنان	پذیرش تدریجی مردان نسبت به نقش زنان در بیرون از خانه	۲۴ نقی درباره زن گرفتن ارسطو با مادرش حرف می‌زند: «ارسطو باید زنی داشته باشه مثل هما... مدیر، مدیر... من اگه این زن رو نداشتم، هیچی نداشتم.»

امکان تعامل زن و مرد به‌رغم نگاه برتری مرد بر زن	وجود قوی نگاه غلبهٔ مرد بر زن	هما و نقی سر رفتن افطاری به شورای شهر یا خانهٔ بائو باهم دعوا می‌کنند. هما می‌گوید من موقعیتم فرق کرده. همهٔ رفت و آمدهای من زیر ذره‌بین. «نقی: «نه بابا حالا فکر کرده به کجا رسیده... یه شورای شهر فکسنیه دیگه...» هما: «من باید برم افطاری شورای شهر. شما هم باید با من بیای...» نقی: «باشه مامان الگو. برای طفل صغیرت تعیین تکلیف کن. با کی بگردم با کی نگردم... ولمون کن. همین مونده تو برای من تعیین تکلیف کنی... اصلاً هرکسی می‌ره مهمونی خودش... ولی این رو بدون، من شرعاً قانوناً عرفاً می‌تونم برای شما تعیین تکلیف کنم... اگه نمی‌کنم دارم لطف می‌کنم.»	۲۵
افزایش شکاف خانوادگی به دلیل مسئولیت‌های بیرون از خانه زنان	تأکید بر ضرورت تبعیت زن از مرد	نقی و هما سر تذکر دادن هما به دخترشان دعوا می‌کنند. هما: «وقتی بزرگ‌تر ادب رو رعایت نکنه، از بچه چه توقعی دارم...»	۲۶
خانوادهٔ ایرانی در حال بازتعریف جدیدی از خود	استحکام خانواده ایرانی فراتر از اختلاف نقش‌های زنان و مردان	فهیمة: «به هارت و پورتش نگاه نکن. تو نیستی مثل مرغ سرکنده همش می‌گه هما...» هما: «منم دوستش دارم. می‌رم سر کار دلم واقعاً براش تنگ می‌شه. ولی هر دفعه من باید کوتاه بیام یا پیش بذارم... این دفعه من کوتاه نمی‌آم.»	۲۷
احساس خطر مردان از قدرت گرفتن زنان	تصورات غلط مردان از قدرت‌طلبی زنان	ارسطو در خواب (که انیمیشن است) می‌بیند هما توی گوش نقی می‌زند و او را از هواپیما به بیرون پرت می‌کند و بعد هم مردهای دیگر را...	۲۸
جامعه به‌تدریج در حال پذیرش فعالیت‌های اجتماعی زنان	نقی اهمیت نقش هما را درک می‌کند.	نقی بعد از دعوایی که با هما دارد برای او گل می‌گیرد به جلسهٔ او در شورا می‌رود. جلوی همهٔ همکارانش گل را به او می‌دهد و می‌گوید: «می‌خواستم جلو همکارات بگم من با کار شما هیچ مشکلی ندارم...»	۲۹
ترجیح امر اجتماعی بر امر خانوادگی	تداخل امر خانوادگی با امر اجتماعی	دعوای هما و نقی به دلیل اتفاقی که برای ساختمان نیمه‌کارهٔ فهیمة، که خلاف ساخته شده، حسابی بالا می‌گیرد...	۳۰
زن بدون حمایت دیگران نمی‌تواند وارد فعالیت اجتماعی شود.	نقی معتقد است هما بدون حمایت او نمی‌توانست وارد شورا شود.	هما: «تو فکر کردی هرکی می‌ره شورا به خاطر حمایت‌های توعه؟» نقی: «منظورت اینه که من هیچ کاری نکردم؟»	۳۱

۳۲	مکالمه بین هما و خواهرزاده موسی (معمار ساختمان): «حتماً شوهرت موافقت کرده که تونستی بری شورا.»	بازنمایی توافق زن و شوهر در فعالیت‌های اجتماعی	تحول مثبت در نقش‌های زن در جامعه
۳۳	هما: «اره، موافقت کرد. ولی فکر نمی‌کرد رأی بیارم.»	هنوز جامعه در سطحی نیست که فعالیت اجتماعی زنان را بپذیرد.	جامعه به قدرت زنان اعتقاد ندارد.
۳۴	هما برای اثبات یک تخلف به خارج از شهر می‌رود و با مردانی درگیر می‌شود و گوشی و دوربینش از دست می‌رود. تا شب همان‌جا می‌ماند و راه برگشت ندارد... نقی، ارسطو و موسی به کمکشان می‌روند.	هما در فعالیت اجتماعی خودش در تقابل با مردان شکست خورد و نقی به کمکش آمد.	زنان تاب مشکلات ناشی از فعالیت اجتماعی را ندارند.
۳۵	در دعوی رفتن هما به خارج از شهر دوباره بحث انتخابات پیش می‌آید... نقی: «من زمین و زمان رو بهم دوختم تا تو بری توی شورا...» هما: «دروغ نگو. تو اصلاً توی انتخابات به من رأی ندادی و من فهمیدم... بقیه صلاحیتشون از من بیشتر بود...»	تشکیک در توانایی زنان در فعالیت‌های اجتماعی	جامعه به توانایی‌های بیرون از خانه زن اعتماد ندارد.
۳۶	هما از فشار درگیری‌های آن شب و دعوایش با نقی در راه برگشت به خانه گریه می‌کند.	هما در فشارهای ناشی از فعالیت‌های اجتماعی اش گریه می‌کند.	طاقت زنان در مقابل فشارهای شغلی کم است.
۳۷	سارا و نیکا در باشگاه ورزشی تقلب می‌کنند و به جای هم امتحان می‌دهند... هما بعد از فهمیدن موضوع حسابی عصبانی می‌شود و آن‌ها را تنبیه می‌کند... در صحبت با خواهرزاده موسی می‌گوید: «نمی‌دونم کجا اشتباه کردم. یه مدته می‌رم سر کار این‌ها از دست در رفتن. هیچ‌وقت من به این‌ها نگفتم حتماً باید اول شین، قهرمان شین...»	تردید در درست بودن نقش‌های زن در جامعه	تعارض میان نقش مادرانه و نقش اجتماعی زنان
۳۸	در خواب ارسطو باز هم مردان را که در هواپیما هستند با خود هواپیما به سمت آن ساختمان نیمه‌کاره پرت می‌کند.	غلبه تصورات قالبی مخالف زنان و مردان	بخشی از تصورات در مورد رابطه زن و مرد در جامعه در تخیل ریشه دارد.

ضرورت تفاهم و همکاری در تقسیم مسئولیت‌های خانواده	حمایت همیشگی شوهر از زن	در مکالمه‌ای که هما و نقی بعد از دعوای مکرر باهم دارند... هما: «نقی من هیچ‌وقت لطف‌های تو رو فراموش نمی‌کنم. تو بچه‌ها رو نگه داشتی تا من درس بخونم... تو گرما و سرما رفتی کارهای سخت کردی. خیلی فداکاری کردی نقی... برای همه فداکاری کردی...» نقی: «من فقط نمی‌دونم چرا کسی قدر نمی‌دونه.»	۳۹
جامعه ایرانی هنوز در مراحل سنتی قرار دارد.	جامعه سنتی، تحولات مدرن را بر نمی‌تابد	تیکه انداختن همه به نقی که تو زن ذلیلی ... هما به زن بائو زنگ زده و به مصالح‌فروشی گفته به این‌ها مصالح نفروشنند.	۴۰
ضرورت تبعیت زن از مرد در جامعه سنتی	مردان جامعه هنوز استقلال فکری زن را نمی‌پذیرند.	نقی در دردودل با فهیمه: «هما بعد از پونزده سال زندگی به من گفته نه... این نه خیلی فرق داره... این نه من رو داغون کرد... منهدم کرد... غرور من رو شکست.» (سر جریان پارتی‌شدن در کار تخلف ساختمان)	۴۱
درگیری روحی زنان به دلیل نقش‌های متعدد	حسرت زن فعال در صحنه اجتماعی به بازگشت به نقش اصلی خود	هما شب در خانه با نگاه کردن به آلبوم عکس‌های خانوادگی و پوستره‌های تبلیغاتی‌اش کلی گریه می‌کند.	۴۲
جامعه هنوز میان امر خانوادگی و عمومی تفکیک قائل نیست.	روابط خانوادگی مانع فعالیت اجتماعی است.	سر سفره هما و نقی سر جریان ساختمان دعوا می‌کنند. نقی می‌گوید: «از فردا حق نداری بری شورا...» هما: «یعنی چی؟ یعنی من دارم کارشکنی می‌کنم؟...» نقی: «غیرت من قبول نمی‌کنه زن من تو شورا باشه خونه خواهر من رو خراب کنن. من باید از برگ چغندر کمتر باشم...»	۴۳
مردسالاری در خانواده مانع حضور اجتماعی زن می‌شود.	تعارض جدی امر خانوادگی با امر اجتماعی	نقی: «هما سعادت از فردا یا من یا شورا. یک کدوم رو باید انتخاب کنی. تموم شد رفت.»	۴۴

تحلیل گفتمان سریال پایتخت ۴ ... ۹۱

جامعه آماده پذیرش نقش اجتماعی زن است.	گسترش محکومیت مردسالاری	فهیمة: «داداش دیگه شورش رو در آوردی...» خاله نقی: «نقی این اخلاقه تو داری؟ من جای هما بودم شورا ورمی داشتیم...» نقی داداشش: «حرفی می زنی. یه ماه نشده از شورا بره که آبروریزیش بیشتره. می گن حتماً مسئله‌ای داشته برداشتنتش...»	۴۵
تغییر تدریجی جامعه از سنتی به مدرن	اعتراض در مورد وجود مردسالاری	موسی: «برو از زنت عذرخواهی کن.» ارسطو: «این از زن داری فقط یاد گرفته سر زنت داد بزنه.»	۴۶
فعالیت اجتماعی زن باعث اختلال در روابط خانوادگی می گردد.	فعالیت اجتماعی هما روابط خانوادگی اش را به خطر انداخته.	هما به یاد خاطراتش با نقی و رابطه عاطفی اش شب را سپری می کند.	۴۷
تعارض فعالیت‌های اجتماعی با مسئولیت‌های خانواده	غلبه نگاه سنتی در نسل‌های گذشته	خاله نقی خطاب به نقی: «این قد بهت گفتم بیا دختر فلانی رو برات بگیرم. هی گفتی هما عشقمه عشقمه... بیا تو رو ول کرد رفت شورا رو گرفت.»	۴۸
ضرورت تجدید نظر در تعادل فعالیت‌های خانوادگی و اجتماعی	تعارض امر خانوادگی با امر اجتماعی باعث فشارهای روحی می شود.	هما تاب نمی آورد و از حال می رود. معلوم می شود سکتة قلبی کرده است.	۴۹

تحلیل سطح چهارم (عمیق)

مرحله عمیق تحلیل بر نوعی تفسیر از سطح سوم تحلیل و تعیین رویکردهای مشابه و متفاوت در ستون (تحلیل توجیهی) ناظر است. در این مرحله، با توجه به نتایج به دست آمده، تفسیر کلی مربوط به آن‌ها با عناوین یا واژه‌های کلان‌تر، که نوعی از رویکرد کلان را ترسیم می کند، انجام می گیرد. در اینجا به اختصار جدول ۲، یعنی مرحله عمیق، با تعیین دال‌های مرکزی مشترک به شکل ذیل تهیه شده است:

جدول ۲. مرحله عمیق تحلیل

ردیف	دال مرکزی	تحلیل توجیهی	موارد مرتبط تحلیل از جدول ۱
۱	تعارض جامعه سنتی با فعالیت اجتماعی زنان	مردسالاری امری خیالی است و در خانواده مانع حضور اجتماعی زن می شود.	۴۶، ۴۳، ۴۲، ۳۸، ۲۸
		جامعه هنوز میان امر خانوادگی و عمومی تفکیک قائل نیست.	۲۶، ۴۵
		جامعه به توانایی های بیرون از خانه زن اعتماد ندارد.	۳۵، ۳۳، ۲
		نگرانی زنان از حضور در جمع مردانه حضور حداقلی زنان در فعالیت های اجتماعی	۱۰، ۴ ۹
		فشار نقش به زنان فعال اجتماعی	۴۲، ۳۶، ۳۴
۲	تعارض نقش در حوزه عمومی و خصوصی برای زن	وجود تعارض میان مسئولیت های درون و بیرون خانه	۱۷، ۱۶، ۸، ۷، ۶، ۵، ۱ ۳۷، ۲۳، ۲۱، ۱۳، ۱۸ ۴۷
۳	همبستگی خانوادگی ضامن ادامه فعالیت اجتماعی زنان	موفقیت زن بدون عمل مرد و دیگران امکان پذیر نیست	۱۲، ۳۱، ۳
		تقسیم نقش در خانواده ضامن حضور اجتماعی زن	۳۹
۴	گذار از سنت به مدرنیته	بازتعریف خانواده بر پایه نقش های جدید زنان	۲۷، ۲۴، ۲۲، ۱۵
		ترجیح امر اجتماعی بر امر خانوادگی	۳۰
		جامعه به تدریج در حال پذیرش فعالیت های اجتماعی زنان	۲۹، ۱۴، ۱۱
		ضرورت تجدید نظر در تعادل فعالیت های خانوادگی و اجتماعی	۴۹، ۲۲
		امکان تعامل زن و مرد به رغم نگاه برتری مرد بر زن	۲۵
		تغییر تدریجی جامعه از سنتی به مدرن در نقش اجتماعی زن	۴۶، ۴۵، ۳۲، ۱۹

تحلیل سطح پنجم عمیق تر (تبیین)

در این سطح، همان‌گونه که در بخش روش هم ذکر شد، با استفاده از تحلیل سطح چهارم که مقایسه سلول‌های جدول (بالاخص در سطح سوم تحلیل) بود، فضای کلی گفتمانی فیلم مورد تحلیل قرار می‌گیرد. این مرحله را می‌توان بر مبنای روش فرکلاف، تبیین قلمداد کرد. در این مرحله متن بینامتنی و فرامتن هم‌زمان مورد توجه قرار می‌گیرد و تحلیل نهایی ارائه می‌شود. در سطح چهارم تحلیل به این نتیجه رسیدیم که همسو با نظریه نقش و نظریه تناقض در هنجارهای نقش‌های مربوط به موقعیت‌های گوناگون، در فیلم نیز تناقض جدی میان وظایف بانویی و وظایف مادری در مقابل نقش شوهری برای کاراکتر هما نوعی گرانباری نقش را بازنمایی می‌کند. در این حوزه، می‌توان نتیجه گرفت این دال مرکزی (تعارض نقش حوزه عمومی و خصوصی برای زن) بر طبیعی بودن این تناقض تأکید دارد؛ چنان‌که با نظریه ناسازگاری نقش‌ها نیز مطابقت دارد. دال مرکزی دوم که در این فیلم درخور توجه است تعارض جامعه سنتی با فعالیت اجتماعی زنان است. این دال مرکزی با دلالت‌های ذیل مفصل‌بندی شده است:

- جامعه هنوز میان امر خانوادگی و عمومی تفکیک قائل نیست؛
- جامعه به توانایی‌های بیرون از خانه زن اعتماد ندارد؛
- نگرانی زنان از حضور در جمع مردانه؛
- حضور حداقلی زنان در فعالیت‌های اجتماعی؛
- فشار نقش به زنان فعال اجتماعی؛
- مردسالاری می‌تواند در خانواده مانع حضور اجتماعی زن شود.

این دلالت‌ها نشان می‌دهد که در بازنمایی جامعه سنتی فیلم فارغ از تعارض‌های طبیعی در نقش زن در حوزه خصوصی، نوعی چالش‌های خاص نیز که حاصل برساخت‌های جامعه سنتی است، برای فعالیت اجتماعی زنان وجود دارد. در بازنمایی جامعه سنتی فیلم، این برساخت‌ها در مقابل حضور اجتماعی زنان مقاومت‌های جدی دارند. اما در بازنمایی همین جامعه سنتی دال مرکزی دیگری مبنی بر گذار این جامعه سنتی به سمت مدرن‌شدن و اقتضات آن، که تحمل فعالیت اجتماعی زنان است، وجود دارد.

در نهایت باید گفت وجود دو گفتمان متضاد در فیلم یکی گذار جامعه سنتی به مدرنیته و یکی مقاومت جامعه سنتی در مقابل پیامدهای این گذار (مانند حضور اجتماعی زنان) که فارغ از بازنمایی فیلم رابطه تنگاتنگی با شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی امروز دارد، نوعی عدم تعادل در خانواده بازنمایی شده در فیلم ایجاد کرده است. البته فیلم سعی کرده با ایجاد گفتمانی جدید، که می‌توان دلالت مرکزی آن را همبستگی خانوادگی و ارائه بازتعریفی از نقش‌ها در خانواده دانست، شرایط بحرانی این عدم تعادل را پشت سر گذارد.

بنابراین محورهای اساسی گفتمانی مربوط به فیلم، که حاصل تحلیل عمیق تر (تبیین) است به شرح ذیل است:

۱. میان نقش مادرانه و بانویی و نقش‌های اجتماعی زن تعارض طبیعی و در نتیجه گرانبیاری نقش وجود دارد؛
۲. جامعه در حال گذار از حالت سنتی به مدرنیته است و یکی از وجوه این گذار پذیرش فعالیت اجتماعی زنان است؛
۳. جامعه سنتی در مقابل این گذار مقاومت می‌کند، این در حالی است که به عدم تعادل بیشتر در نهادهای اجتماعی مثل خانواده می‌انجامد. ولی در نهایت این مقاومت شکسته خواهد شد؛
۴. بهترین مسیر برای حفظ تعادل خانواده در این شرایط گذار همبستگی بین اعضای خانواده و تلاش برای بازتعریف نقش‌هاست.

جمع‌بندی

سریال پایتخت ۴ ضمن بازنمایی زن موفق سعی دارد با بازنمایی چالش‌های فرهنگی و اجتماعی زنان در یک جامعه سنتی در حال گذار راه‌گریزی از عدم تعادل ایجاد شده در حضور اجتماعی زنان در جامعه‌ای مردسالار به بیانی طنز بیابد. دال مرکزی مهم این سریال بر گفتمان همبستگی در درون خانواده تأکید دارد. لذا الگویی از زن موفق در فعالیت‌های اجتماعی را بازنمایی می‌کند که در زندگی خانوادگی نیز موفق عمل کند، مادری نمونه باشد، همسری صبور و مهربان باشد. زنی می‌تواند در اجتماع حضور داشته باشد که از طرف خانواده حمایت شود. زن باید برای حفظ فعالیت اجتماعی‌اش و حمایت خانواده در خانه بیشتر از همیشه فداکاری کند.

چند نکته در تحلیل گفتمان این سریال حائز اهمیت است. نکته اول اینکه سریال چنان‌که بسیاری از نظریه‌های اجتماعی بر آن تأکید دارند، وجود تعارض در حوزه خصوصی و عمومی فعالیت زنان را به‌منزله یک گفتمان غالب بازنمایی کرده است. باین‌حال، این گفتمان را که زن موفق زنی است که در حوزه اجتماعی نیز می‌تواند فعال باشد نیز بازنمایی می‌کند. لذا از همین‌جا عدم تعادل و تعارض در نقش‌های اجتماعی و نقش‌های خانوادگی برای شخصیت زن اصلی سریال، یعنی هما، ایجاد می‌شود که البته دست‌مایه وجوه طنز داستان قرار می‌گیرد. اما فیلم برای برون‌رفت از این بحران سعی دارد گفتمان زن فداکار را که با تحمل ناملازمات جامعه جامعه سنتی و با تأکید بر حفظ همبستگی خانواده حمایت خانواده را جلب کند و از این طریق بر مشکلات فائق آمده به‌عنوان راه حل گفتمانی این چالش بازنمایی کند.

منابع

- [۱] احمدی‌نیا، علی‌اصغر؛ تقوی، سید حسن (۱۳۸۲). «تأثیر اشتغال زنان بر رضایت همسرانشان از زندگی»، فصل‌نامه پژوهشی *زنان*، ش ۵. ص ۱۰۶.
- [۲] بختیاری، آمنه (۱۳۹۲). «صورت‌بندی نظری فمینیسم در مطالعات رسانه‌ای»، س ۸، ش ۲۳. ص ۴۵.
- [۳] بشیر، حسن (۱۳۸۹). *خبر؛ تحلیل شبکه‌ای و تحلیل گفتمان*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- [۴] _____ (۱۳۹۰). *رسانه‌های بیگانه: قرائتی با تحلیل (کتاب اول)* از «مجموعه تحلیل گفتمان رسانه‌های جهان»، تهران: سیمای شرق و ماهنامه مدیریت ارتباطات، ص ۱۶ و ۹۰.
- [۵] _____ (۱۳۹۱). *رسانه‌های بیگانه: قرائتی با تحلیل گفتمان (کتاب دوم)* از «مجموعه تحلیل گفتمان رسانه‌های جهان»، تهران: سیمای شرق.
- [۶] بودون، ریمون (۱۳۷۰). *روش‌های جامعه‌شناسی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- [۷] خسروی، زهره و همکاران (۱۳۸۲). *مبانی روان‌شناختی جنسیت*، تهران: دفتر برنامه‌ریزی و مطالعات فرهنگی.
- [۸] ربیعی، علی؛ احمدزاده نامور، فرناز (۱۳۸۷). «نظریه بازنمایی رسانه‌ای و تحلیل افکار عمومی متقابل امریکایی‌ها و ایرانی‌ها»، *دانش سیاسی*، س ۴، ش ۲.
- [۹] رستگار خالد، امیر (۱۳۸۵). «اشتغال زنان و ضرورت کنترل فشارهای ناشی از کار خانگی»، دانشور رفتار. ش ۹۲.
- [۱۰] صدیق اورعی، غلامرضا (۱۳۹۵). «درس‌نامه مبانی جامعه‌شناسی (مفاهیم پایه)»، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ص ۱۷۰-۱۸۲.
- [۱۱] فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه شعبانپور و دیگران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، ص ۲۱۷-۲۱۹.
- [۱۲] محمدپور، احمد (۱۳۹۰). *روش تحقیق کیفی ضد روش ۲*، تهران: جامعه‌شناسان.
- [۱۳] میچل، ترنس (۱۳۷۳). *مردم در سازمان‌ها: زمینه رفتار سازمانی*، ترجمه: شکرکن، تهران: رشد.
- [۱۴] یورگنسن، ماریان؛ لوییز، فیلیپس (۱۳۸۹). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.
- [15] Watson, James and Hill, Anne (2006), *Dictionary of Media and Communication Studies*, 7th Edition, Hodder Arnold Publication.
- [16] Macmillan, Katie. (2006). *Discourse Analysis, A Primer*.
- [17] Zia, Anjum (2007). "Media and Gender: Pakistani Perspective". 16th.